

بیان

(ویرایش سوم)

دکتر سیروس شمیسا

کتابخانه ملی

تهران - ۱۳۸۵

شمیسا، سیروس، ۱۳۲۸ -

بیان / سیروس شمیسا. - [ویراست ۳] - تهران: میترا، ۱۳۸۵.

۳۴۸ ص.

ISBN 964 - 8417 - 14 - 8

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.

پشت جلد به انگلیسی:

Sirous Shamisa. Figurative language.

واژه‌نامه.

کتابنامه: ص. [۳۴۱] - ۳۴۲؛ همچنین به صورت زیرنویس.

نمایه.

۱. معانی و بیان. الف. عنوان.

۴۲ / ۰ فا ۸

۹ ب ۸ ش / PIR ۳۳۵۶

۱۳۸۵

۳۸۱۵۹ - ۸۴م

کتاب‌خانه ملی ایران

نشر میترا

بیان

دکتر سیروس شمیسا

چاپ نخست از ویرایش سوم: بهار ۱۳۸۵ - چاپ: چاپخانه تابش

شمار: ۲۰۰۰ نسخه

حروف نگاری: میترا (الهام یگانه)

حق هرگونه چاپ و انتشار برای نشر میترا محفوظ است.

نشر میترا: تهران، خیابان مجاهدین اسلام، شماره ۲۶۲، تلفن: ۲۳۱۳۲۵۰۵

این اثر به یاری مؤلف به چاپ رسیده است.

شابک: ۹۶۴ - ۸۴۱۷ - ۱۴ - ۸ - ۹۶۴ - ۸۴۱۷ - ۱۴ - ۸ - ۹۶۴

ISBN: 964 - 8417 - 14 - 8

www. mithra-pub.com

فهرست مطالب

۱۱	پیشگفتار ویرایش سوم
۱۵	پیشگفتار ویرایش دوم
۱۷	پیشگفتار چاپ اول

فصل اول: تعاریف و کلیات ۲۳-۴۲

۲۳	سبک ادبی
۲۵	ادبیات، جهان تصویر و تخیل
۲۷	تعریف علم بیان و مباحث آن
۳۰	ادای معنای واحد به طرق مختلف
۳۳	بیان و سبک‌شناسی
۳۵	محاکات: ادای مخیل وجود
۳۷	جهانی بودن علم بیان
۳۸	فایده علم بیان
۳۸	قرینه
۳۹	متدولوژی ادبیات
۴۰	تخیل
۴۱	بیان و روان‌شناسی

فصل دوم: مجاز ۴۳-۶۳

۴۳	مقدمه
۴۶	علائق مجاز
۴۶	علاقه کلیت و جزئیت

۴۸	.....	علاقهٔ حال و محل یا ظرف و مظهر
۴۹	.....	علاقهٔ لازمیت و ملزومیت
۵۰	.....	علاقهٔ سببیت یا علت و معلول
۵۱	.....	علاقهٔ آلیت
۵۱	.....	علاقهٔ عموم و خصوص
۵۲	.....	علاقهٔ ماکان و مایکون
۵۳	.....	علاقهٔ جنس
۵۳	.....	علاقهٔ بدلیت و پی‌آمد
۵۴	.....	علاقهٔ قوم و خویشی
۵۴	.....	علاقهٔ صفت و موصوف یا مضاف و مضاف‌الیه
۵۵	.....	علاقهٔ احترام
۵۵	.....	علاقهٔ مجاورت
۵۵	.....	علاقهٔ تضاد
۵۶	.....	علاقهٔ غلبه
۵۶	.....	علاقهٔ شباهت
۵۷	.....	تذکر
۵۸	.....	مجاز مرکب
۵۸	.....	مجاز در ادب‌فرنگی
۵۹	.....	مجاز و زبان
۶۰	.....	فهمیدن مجاز
۶۰	.....	ارزش مجاز
۶۲	.....	تمرین

۶۵-۱۵۱	.....	فصل سوم: تشبیه
۶۵	.....	مقدمه
۶۶	.....	تعاریف و کلیات
۷۱	.....	تشبیه علمی، تشبیه ادبی، آراء دیویدسون
۷۳	.....	تشبیه به اعتبار طرفین آن
۷۹	.....	آیا ممکن است وجه شبه ذکر نشود؟
۸۰	.....	حسی و عقلی
۸۲	.....	تشبیه خیالی و وهمی

۸۵	تشبیه به اعتبار مفرد و مقید و مرکب بودن
۸۷	فرق مقید و مرکب
۸۹	تشبیه مفرد به مرکب
۹۳	چند مثال در تشبیه مرکب و مقید
۹۵	خلاصه و نتیجه در فرق مقید و مرکب
۹۶	قرینه سازی
۹۸	وجه شبه
۱۰۰	وجه شبه مرکب
۱۰۰	وجه شبه تحقیقی و تخیلی
۱۰۳	تفسیر و تأویل
۱۰۵	مشبه به عقلی
۱۰۶	محور هم نشینی و جانشینی
۱۰۶	لازمه معنی وجه شبه
۱۰۶	وجه شبه دوگانه یا صنعت استخدام
۱۰۹	وجه شبه مفرد و متعدد و مرکب
۱۱۱	تشبیه تمثیل
۱۱۳	فرق تشبیه تمثیلی با ارسال المثل
۱۱۴	زاویه تشبیه
۱۱۶	تشبیه چیزی به خودش
	تشبیه به صورت اضافه (اضافه تشبیهی، اضافه تلمیحی، اضافه سمبلیک، اضافه اساطیری،
۱۱۷	تشبیه موقوف المعانی، تشبیه در تشبیه)
۱۲۳	غرض از تشبیه
۱۲۴	مشبه به اعرف و اجلی
۱۲۶	تبصره
۱۲۷	انواع تشبیه به لحاظ شکل
۱۳۴	نو کردن تشبیه
۱۳۵	تشبیه حماسی
۱۳۵	شعر لحظه ها و نگاه ها
۱۳۷	تشبیه در بدیع
۱۳۷	تشبیه و طنز
۱۳۹	تشبیه در ادبیات معاصر

تشبیه یکی از ابزار مغالطه.....	۱۴۴
فلسفه تشبیه.....	۱۴۵
تمرین.....	۱۴۷

فصل چهارم: استعاره..... ۱۵۳-۲۱۴

مقدمه.....	۱۵۳
قرینه.....	۱۵۹
قرینه همان ملائم است.....	۱۶۰
اهمیت بحث یکی دانستن قرینه و ملائم.....	۱۶۰
تعویض اصطلاحات.....	۱۶۰
استعاره مصرحه (مجرده، مطلقه، مرشحه).....	۱۶۱
«این» و «آن» به عنوان قرینه.....	۱۷۰
توضیحی درباره انواع استعاره مصرحه.....	۱۷۲
استعاره و اختراع.....	۱۷۳
استعاره مکنیه یا بالکنایه.....	۱۷۴
استعاره مکنیه مطلقه.....	۱۷۸
پرسونیفیکاسیون.....	۱۷۹
آنتیمیسیم یا جاندارانگاری.....	۱۸۲
نکته.....	۱۸۴
اضافه تخصیصی.....	۱۸۵
گشاده‌دستی در توجیه تشخیص.....	۱۸۵
آیا اطلاق استعاره براستعاره نوع دوم صحیح است؟.....	۱۸۶
این «استعاره» را چه بنامیم؟.....	۱۸۷
طرق توجیه.....	۱۸۸
نظر سکاکی.....	۱۸۸
استعاره قیاسیه.....	۱۸۹
استعاره تبعیه.....	۱۹۱
چرا تبعیه؟.....	۱۹۳
فورگراندینگ یا برجسته‌سازی.....	۱۹۳
استعاره از حیث جامع.....	۱۹۵
جامع عقلی.....	۱۹۶

۱۹۷	استعاره قریب و بعید
۱۹۹	تحقیقیه و تخیلیه
۱۹۹	وقایه و عنادیه
۲۰۱	استعاره تمثیلیه و مرکب
۲۰۲	فرق استعاره مرکب با کنایه
۲۰۳	محور هم‌نشینی و جانشینی
۲۰۳	هدف از استعاره
۲۰۳	استعاره اساطیری
۲۰۴	مشاکله
۲۰۵	تشبیه استعاره به استعاره و تراحم استعاره
۲۰۶	استعاره و هرمنوتیک
۲۰۷	لیکاف و استعاره
۲۰۸	الگو برداری
۲۱۰	توجیه استعارهای عرفانی
۲۱۲	تمرین
۲۱۵-۲۷۱	فصل پنجم: بعد از استعاره
۲۱۷	سمبل
۲۱۸	سمبل‌های قراردادی یا عمومی یا سنتی
۲۱۹	سمبل‌های خصوصی یا شخصی
۲۲۰	زمینه فرهنگی سمبل
۲۲۱	نمونه‌هایی از سمبلیسم عرفانی
۲۲۲	سمبل و تشبیه
۲۲۳	سمبل و استعاره
۲۲۴	سمبل و استعاره مرشحه
۲۲۵	تفسیر سمبل
۲۲۸	اضافه سمبلیک
۲۳۰	نشانه
۲۳۱	تشبیه، استعاره، تمثیل، سمبل
۲۳۴	مکتب سمبولیسم
۲۳۴	سمبل و قدما

۲۳۵	سمبل و کنایه
۲۳۵	سمبل و تمثیل
۲۳۷	تمثیل
۲۳۸	الحکایه و التمثیل
۲۴۰	مثل و مثال
۲۴۰	نمونه یک داستان تمثیلی
۲۴۲	تأویل
۲۴۳	تشبیه تمثیلی، ارسال المثل، استعاره تمثیلی، نوع ادبی تمثیل
۲۴۴	دور هر مونتیک
۲۴۴	چهار معنای تمثیل
۲۴۵	کنش تمثیل
۲۴۵	فابل
۲۴۷	تمثیل غیر حیوانی
۲۵۰	تمثیل و سمبل
۲۵۲	اسطوره
۲۵۳	اسطوره و تشبیه و استعاره
۲۵۷	تشبیه تلمیحی
۲۵۷	اضافه تلمیحی یا اضافه اساطیری
۲۵۸	استعاره تلمیحی
۲۵۸	اسطوره و علم بیان
۲۶۰	اسطوره و معنای رمزی
۲۶۲	اسطوره، تمثیل
۲۶۳	علم بیان، ابزار توجیه منطقی
۲۶۴	آرکی تایپ
۲۶۷	صورت مثالی
۲۶۹	تمرین

۲۷۳-۲۹۳	فصل ششم: کنایه
۲۷۴	کنایه در محورهای زبان
۲۷۴	انواع کنایه به لحاظ مکتبی عنه
۲۷۷	کنایه قریب و بعید

۲۷۹	انواع کنایه به لحاظ وضوح و خفا
۲۸۲	تعریض
۲۸۵	زمینه فرهنگی کنایه
۲۸۶	دو محک کنایه
۲۸۸	فرق کنایه با استعاره
۲۹۱	کنایه‌های نوین
۲۹۱	کنایه و سبک‌شناسی
۲۹۲	تمرین
۲۹۵-۳۰۲	فصل هفتم: خاتمه در علم بیان
۲۹۵	محدوده علم بیان
۲۹۶	اغراق
۲۹۷	ایهام
۲۹۸	اسناد مجازی
۳۰۰	تمرینات کلی
۳۰۳-۳۳۲	فصل هشتم: توضیحات
۳۰۳	بحث وضوح و خفا در تعریف علم بیان
۳۰۴	مجاز و زبان، چند اصطلاح
۳۰۵	وضع نوعی و شخصی
۳۰۵	مشترک
۳۰۶	منقول تخصیصی و تخصیصی
۳۰۶	منقول و مرتجل
۳۰۶	مجاز مشهور یا راجح
۳۰۶	علائم تشخیص مجاز از حقیقت
۳۰۷	توسیع و تخصیص
۳۰۷	نظریه استنباطی گرایس
۳۰۸	تحقیق در ساختمان تشبیه مرکب
۳۱۷	وجه شبه تحقیقی
۳۱۸	اغراض تشبیه
۳۲۰	تشبیه در ادبیات

۳۲۰	قرینه همان ملائم مشبه است.....
۳۲۳	...و قرائن ضعیف یا ظریف و بهر حال غیر آشکار هستند.....
۳۲۴	اضافه استعاری و ادبای هند.....
۳۲۶	آیا اطلاق استعاره براستعاره نوع دوم صحیح است؟.....
۳۲۷	استعاره از نظر ساختار نوع سومی هم دارد.....
۳۲۹	تناسی تشبیه و حقیقت ادعایی.....
۳۲۹	تحقیقه و تخیلیه.....
۳۳۳	واژه نامه.....
۳۳۷	فهرست مأخذ.....
۳۴۷	نامنامه.....

پیشگفتار ویرایش سوم

امسال به سبب تغییر ناشر این توفیق دست داد که کتاب با ویرایش جدید حروف چینی شود. از آنجا که اخیراً دیده‌ام و شنیده‌ام که در دوره کارشناسی بیشتر از کتاب بیان و معانی استفاده می‌شود و کتاب‌های معانی و بیان را بیشتر در دوره‌های کارشناسی ارشد و دکتری تدریس می‌کنند، در این ویرایش چندان دغدغه حجم کتاب و الاهم فالاهم در مطالب درسی را نداشتم و تا آنجا که راه می‌داد مطالبی را گاه به اختصار و گاه به تفصیل افزودم. البته مطالبی را که بیشتر جنبه توضیح و تحقیق داشت به آخر کتاب به فصل توضیحات بردم. با این همه همواره مواظب بودم که ساختار کتاب به کلی درهم نریزد، زیرا این کتاب حدود ده بار تجدید چاپ شده و هم در دست مردم است و هم در تحقیقات ادبی به آن ارجاع داده‌اند. این گونه ویرایش‌ها که مستلزم حذف و اصلاح کلمات و جملات و افزودن سطور در لابه‌لای سطور و طرح عناوین جدید و به هم زدن نظم شماره ارجاعات و از این قبیل است به مراتب از کار یک تألیف جدید مشکل‌تر و وقت‌گیرتر است. این ویرایش‌های متعدد باعث شده است که در مواردی مطالبی چند بار تکرار شود، اما چون کتاب ماهیه آموزشی است پروایی نیست. اگر قرار بود دست به تألیف جدیدی بزنم دوست داشتم فقط به مطالب اساسی بپردازم، نظریات قابل توجه قدما و چون و چراهای خودم را مطرح کنم و از سخنان استعاره‌پژوهان امروز غربی سخن در میان آورم. امیرتو اکو در مقاله‌یی که چند سال پیش نوشته می‌گوید که تنها در مورد استعاره حدود سه هزار عنوان کتاب و مقاله ثبت شده است.

فکر می‌کنم امروزه دیگر بیان هم (چون عروض و بدیع و قافیه...) از آن حالت

ایستایی که قرن‌ها (لااقل از قرن هشتم به بعد) به آن مبتلا بود خارج شده باشد و دیگر کم‌کم بتوان تک‌نگاری‌هایی در باب مباحث آن مثلاً تشبیه یا استعاره نوشت. به هر حال جزو آرمان‌های دور و دراز من چنین برنامه‌یی هست و نیز آن چند موردی که قبلاً اشاره کردم:

۱. نقد و تحلیل آراء بیان‌یون کهن که حاصل سال‌ها تدریس من از کتاب تلخیص المفتاح خطیب قزوینی است. مثلاً نظریات سکاک‌ی در باب استعاره - که تحت الشعاع آراء خطیب و تفتازانی قرار گرفته و آن را بعضاً رد و انکار کرده‌اند - بسیار جدید و امروزی است و به اعتباری می‌توان آن را با آراء لیکاف که استعاره را در حوزه اندیشه می‌داند نه زبان مقایسه و مربوط کرد.

۲. آراء ادبا و فیلسوفان زبان و زبان‌شناسان معاصر فرنگی در باب بلاغت چون لیکاف و یاکوبسون و دیویدسون و فلیپ ویرایت و ردی... بخشی از آراء لیکاف را در این کتاب و آراء گرایس را در ویرایش جدید معانی (که در دست دارم) آورده‌ام. زبان‌شناسی کاربردی (Pragmatics) و تحلیل گفتمان (Discourse Analysis) می‌تواند معانی را به صورت کاملاً علمی عرضه کند. نظریه کنش گفتار (Speech act) واقعاً راهگشاست. لیکاف در بحث‌های خود از استعاره افق کاملاً جدیدی را به ما نموده است. اما بحث‌های ایشان (زبان‌شناسان) بیشتر مربوط به زبان عادی است و من کوشیده‌ام تا آن‌ها را در زبان ادبی پیاده کنم. شبیه به کاری که مثلاً در همین کتاب در باب سمبل و اسطوره و آرکی تایپ کرده‌ام. این عناوین مربوط به حوزه‌های مختلف علوم انسانی چون روان‌شناسی و مردم‌شناسی... هستند و لذا ابعاد مختلفی دارند. من سعی کرده‌ام که به آن‌ها جنبه «بیانی» بدهم.

۳. آراء و نظریات شخصی خود من چون یکی دانستن قرینه و ملایم و این که قرینه دو کنش دارد هم صارفه است و هم معینه، استعاره مصرّحه مرشحه جزو مصرّحه مطلقه است، تغییر در مفهوم وجه شبه تحقیقی، در تشبیهاتی که مشبّه به عقلی است باید وجه شبه ذکر شود، مشخص کردن مفهوم مقید در برابر مفرد و مرکب در بحث تشبیه، تشکیک در ارزش ادبی مجاز و غیره و غیره که به اختصار و اشاره (چون آن دو مورد دیگر) در این کتاب مطرح شده‌اند.

حقیقت این است که چون اصول بیان به درستی آموخته شد دیگر حد و مرزی ندارد

و اشاعه ذهنی پیدا می‌کند، مثلاً از سویی به سبک و از سویی به نقد و از سویی به ماهیت ادبیات مربوط می‌شود و وجوه پایان‌ناپذیری می‌یابد.

از سویی از اشاره و اختصار‌گزیری نبوده است تا بتوان مطالب بیشتری را در کتاب گنجاند و از سوی دیگر همین اشاره و اختصار‌گاهی باعث شده است که کسانی که نزد خود من بیان نیاموخته‌اند (یا مثلاً تازه سال اولی است که به تدریس این علم مشغول شده‌اند) دچار سوء تفاهم شوند و مطالب برای آنان به اندازه کافی روشن نباشد و بپندارند که فلان مطلب اشتباه است و من مثلاً به بهمان مطلب بدیهی توجه نداشته‌ام. امیدوارم کسانی که با این کتاب سروکار دارند نظریات خود را کما فی السابق به آگاهی من برسانند تا اگر به خواست خدا در آینده دوباره امکان تجدید نظری پیش آمد از آن‌ها بهره‌مند شوم.

سیروس شمیسا

اسفندماه ۱۳۸۳

پیشگفتار ویرایش دوم

کتاب بیان را که در سال ۱۳۷۰ منتشر کردم هر سال به چاپ جدیدی رسید اما حروف چینی مجدد نشد. اکنون این توفیق دست داد که کتاب مجدداً حروف چینی شود، لذا توانستم در آن به آرایش‌ها و ویرایش‌هایی دست یازم. برخی از شاهد مثال‌ها را تغییر دادم، مطالبی را حذف یا اصلاح کردم و مطالبی نیز سگانه به اختصار و اشاره وار - افزودم. برخی از افزوده‌ها را که جنبه فنی یا تفصیلی داشت و یا برای همه کسانی که بیان می‌آموزند چندان ضروری نمی‌نمود تحت عنوان توضیحات به آخر کتاب بردم.

خوشبختانه در سال‌های اخیر یادداشت‌های استاد علامه، جلال‌الدین همایی پیرامون معانی و بیان منتشر شد که بسیار مفتم است. استاد همایی در علوم بلاغی مجتهد و صاحب رأی و استقلال فکر بود. از نکات و دقایق این کتاب نیز استفاده کردم. اما در همه این ویرایش‌ها و آرایش‌ها سعی من این بود که به چهارچوب اصلی کتاب صدمه‌ی وارد نشود زیرا پنج چاپ از آن قبلاً منتشر شده و در دست علاقه‌مندان است. از همه کسانی که در این مدت نکاتی را متذکر شدند صمیمانه تشکر می‌کنم و امیدوارم در آینده نیز هیچگاه از نکته‌یابی‌های خوانندگان بزرگوار بی‌نصیب نمانم (هرچند به سبب قلت وقت، نه از روی بی‌ادبی، امکان نوشتن پاسخ و اظهار تشکر را نمی‌یابم). این گونه کتاب‌ها هیچگاه از اصلاح و تجدیدنظر بی‌نیاز نیستند، ان شاء الله در آینده یک بار دیگر بتوانم صورت منقح‌تری از آن را تقدیم کنم.

سیروس شمیسا

فروردین ۱۳۷۶

پیشگفتار چاپ اول

بیان نیز از مجموعه دروسی است که سال‌ها به تدریس آن اشتغال داشتم و به این مناسبت یادداشت‌های فراوانی در این زمینه آماده کرده بودم و اینک خوشحالم که سرانجام توانستم بخشی از آن‌ها را - که بیشتر صورت درسی و آموزشی دارد - به صورت کتاب حاضر منتشر کنم.

هنوز از جزوه‌ها و یادداشت‌های مربوط به دروس دانشگاهی چند عنوان از جمله سبک‌شناسی و نقد ادبی باقی مانده است که می‌باید در فرصتی به تنظیم و پاک‌نویس آن‌ها اقدام کنم. هرچند تدوین این یادداشت‌ها به صورت کتب درسی سالیان چندی است که مرا از امور دلخواهم که پرداختن به ادبیات خلاق - شعر و داستان - و زمینه‌های غیردرسی - اساطیر و روان‌شناسی و تفسیر و تأویل متون... - است بازداشته است، اما به هر حال تا اندازه‌ای خرسندم که توانستم در برخی از زمینه‌های درسی - عروض و قافیه و بدیع و معانی و بیان... - تا حدودی کارکی انجام دهم و مختصر تحولی در زمینه بحث و فحوص‌های درسی ایجاد کنم و نسبت به کتب و جزواتی که مرسوم بود حداقل نیم‌گامی به سوی طرح مطالب به صورت روشن‌تر و علمی‌تر بردارم.

هرچند روز به روز توان تنظیم و تدوین این گونه کتب درسی که به مقتضای ماهیت سنتی و بغرنجشان مستلزم دقت و تجربه و آشنایی با اقوال قدامی عربی‌نویس و معاصران فرهنگی زبان است - و معمولاً تا چند بار نوشته و پاک‌نویس نشود، حداقل رضایت را ایجاد نمی‌کند - در من کمتر و کمتر می‌شود اما از طرفی تشویق و تأیید همکاران که در گوشه و کنار این مملکت پراکنده‌اند - و هرازگاهی در کنگره‌ها سعادت

دیداری دست می‌دهد - مرا موظف می‌کند که راهی را که در پیش گرفته‌ام به هر شیوه به پایان رسانم. لازم به تذکر است که همواره برخی از دانشجویان نیز بوده‌اند که از این سوی و آن سوی، دریافت‌ها و اشکالات و نظرات سازنده خود را با من در میان نهاده‌اند. امیدوارم که در آینده این توفیق را داشته باشم که در حروف چینی مجدد کتب خود یاوری‌های علمی این دوستان شناخته و ناشناخته را منعکس کنم و تحریر روشن‌تر، علمی‌تر و مفصل‌تر جزوات خود را در اختیار عاشقان بی‌نام و نشان ادبیات فارسی قرار دهم.

ای کاش زمانی فرارسد که ناشران ما دریابند که تجدید چاپ برخی از کتب به صورت حروف چینی مجدد - در هر چاپ یا لااقل بعد از دو چاپ - هرچند متضمن ضرر و زیان نسبی باشد، از آنجا که در پیشبرد شاخه‌یی از علم مؤثر است، خدمتی به جامعه و فرهنگ خواهد بود که با حساب‌های مادی، قابل محاسبه نیست.

در کتاب حاضر هم چنان که شیوه من است به یکباره از طرح مطالب و مثال‌های سنتی، نبردم بلکه برمبنای اصول شناخته شده این علم در چهارچوب همان اصطلاحات کهن، به طرح نظریات تازه و ارائه مثال‌های نوین پرداختم. تجربه به من نشان داده است که طرح مطالب نوین بدون ارجاع و اشاره به مطالب قدما و خارج از زمینه‌های سنتی بحث و مثلاً یکسره به مثال‌های نوین پرداختن و در چم و خم نظریات جدید آویختن و وضع اصطلاح و اسامی تازه و نوظهور کردن، ذهن خوانندگان را از تعقیب دقیق مطلب و دریافت صحیح موضوع باز می‌دارد و در این زمینه‌ها نباید از حدودی تجاوز کرد. و آنگهی با فانوس در جنگلی تیره تا چه میزان می‌توان گام‌های بلند برداشت؟ و به هر حال شیوه من این است که با احتیاط قدم به قدم به پیش رانم. بدیهی است که بعد از گذشت سالیانی چند و انس اذهان به مطالب نوین و نقد و بررسی آرا و اطمینان از صحت پیشنهادها و دریافت کارآمد بودن راه‌حل‌ها می‌توان قدم‌های جدیدتری برداشت.

برمبنای همین تجربه است که من از همه یادداشت‌های خود در این کتاب استفاده نکرده‌ام و ممکن است دانشجویان من برخی از مباحثی را که برای آنان در کلاس مطرح می‌کرده‌ام در این جزوه نیابند، اما به هر حال از هرفرصتی استفاده کردم و در خلال

چهارچوب اساسی بحث به طرح عناوین جدیدی از قبیل سمبل و اسطوره و آرکی تایپ اقدام کردم و به مناسبت در اقوال قدما چون و چیرایی به میان آوردم و در کنار اشعار مأنوس ادب سنتی از اشعار شاعران معاصر نیز بهره جستیم.

در باب اهمیت علم بیان در تحقیقات ادبی به اندازه کافی در متن کتاب سخن گفته‌ام. در یکی از کنگره‌های اخیر، یکی از همکاران در ضمن سخن هایش با حالت تقریباً افتخارآمیزی گفت فلانی می‌داند که من چه قدر از معانی و بیان بیزارم! من البته تا حدودی به او حق دادم، زیرا با توجه به کتب موجود در این زمینه‌ها که مربوط به ادبیات عرب و حال و هوای کهن فرهنگ پیش از دوران مغول است، قاعده نباید برای اذهان روشن و نواندیش جاذبه‌ی وجود داشته باشد، اما از طرفی نتوانستم از اظهار تعجب — البته در دل — بازمانم که چگونه ادبی بدون التفات به علوم ادبی کلیدی مخصوصاً بیان که مستقیماً مربوط به شناخت ماهیت ادبیات است می‌تواند به بررسی و کندوکاو و توضیح و تبیین دقایق متون پردازد؟

پی آمد در دست نبودن کتب امروزی و کارآمد در زمینه‌های این گونه علوم ادبی — و یکسره یافته‌های دانش‌های نوین و تکامل یافته‌ی از قبیل زبان‌شناسی و نقد ادبی... را باد هوا انگاشتن — به خوبی در تحقیقات ادبی ما منعکس است. مثلاً در بررسی آثار شاعرانی چون حافظ (و نظامی...) ملاحظه می‌شود که دیدگاه‌های بدیعی و بیانی که مخصوصاً در اوج اهمیت است به محاق فراموشی سپرده شده است. حال آن که بر اهل نظر آشکار است که کسانی که مثلاً به بدیع یا بیان تسلط کافی و نظر پویایی نداشته باشند لااقل از درک پنجاه درصد از لطایف و نکات و معنی ابیات حافظ و نظامی — و کثیری از صاحب سبکان — عاجز خواهند بود. البته ممکن است کسی بیست بار موطول را تدریس کرده باشد اما حتی از تشخیص رمز و راز استعاره‌ی دریتی فارسی و یا توضیح وجه شبهی در تشبیهی تازه بازماند و من خود این را به چشم دیده‌ام. ما باید هرچه بیشتر علوم ادبی را به جانب علمی بودن، قابل اثبات و رد بودن، استدلالی بودن، روشمند بودن... به پیش رانیم. به هر حال مقصود این است که آن طور که این علوم در کتب سنتی مطرح شده است برای امروزیانی که به علّتی شیفته آن علم نیستند، مؤثر و متحول کننده نیست. چه بسا امروزیانی که فقط ناقل و حامل (رُبَّ حَامِلٍ قُرْآنٍ وَ الْقُرْآنُ یُلْقَنُهُ) یکی از این علوم

ادبی هستند بدون آن که خود قادر به استفاده از آن باشند؛ حال آن که باید با امروزی کردن بحث، حتی المقدور ترتیبی داد تا کسی فقط از گروه حاملان و ناقلان محسوب نشود بلکه به صورت طبیعی بتواند از بار ابزاری که بردوش ذهن نهاده است و می‌کشد بهره نیز ببرد.

گر سخن گوید ز موباریکتر	آن سرش را زآن سخن نبود خبر
مستی دارد ز گفت خود ولیک	از بروی تا به می راهی است نیک
همچو جوی است او نه او آبی خورد	آب از او بر آب‌خواران بگذرد
آب در جو زان نمی‌گیرد قرار	زانک آن جو نیست تشنه و آب‌خوار

مثنوی

باری چندی پیش یکی از فضلا مقاله‌یی دربارهٔ سعدی نگاشته بود و در توضیح شیوه‌های ساختاری برخی از ابیات او به کوششی ارزشمند دست زده بود، متها چون به صنعت استخدام در بدیع توجه نداشت، یعنی مفهوم آن ملکه ذهن او نبود - وگرنه تردیدی نیست که آن را در کتب بدیعی خوانده بود - در تعبیر برخی از ابیات شیخ به توجیحات عجیبی توسل جسته بود.

این مقدمه ناخواسته به درازا کشید، با اشاره به یکی دو مطلب سخن را کوتاه می‌کنم. خواست من در این کتاب طرح مطالب به صورت مختصر بود با این همه به سبب گستردگی بحث، در برخی از قسمت‌ها سخن اندکی جنبه تفصیل یافته است، العلم نقطه کثرها الجاهلون، مطلب علمی باید روشن و مختصر باشد و به آسانی دریافت شود. شایسته است استادان گرامی در تدریس، بیشتر به قوانین کلی و مطالب روشن عمومی بپردازند - علیکم بالمتون لا بالخواشی - و نکات تفصیلی و فرعی و جزئی را در ضمن بحث و فحص از تمرینات - بعد از اطمینان از این که دانشجو کلیات بیان را آموخته است مطرح کنند. من چون در زمینه‌هایی به بررسی نظریات قدما پرداخته‌ام یا به شرح مطالبی اقدام کرده‌ام که در کتب سنتی مبهم بود (مثل فرق مقید و مرکب)، به ناچار وارد جزئیاتی شدم که بیشتر به درد آشنایان به علم بیان می‌خورد و دانشجویان مبتدی را نباید در آن بحث‌ها - که ممکن است اصولاً به زمینه دعوا آشنا نباشند - دخالت داد. البته من خود صورت مختصر شده این کتاب را که فقط حاوی مباحث کلی باشد در آینده نزدیکی منتشر خواهم ساخت. درس معانی و بیان در دانشگاه‌ها در چهار واحد عرضه می‌گردد پیشنهاد

من این است که همکاران گرامی در دو واحد درس معانی (که کتاب آن به قلم این ناچیز قبلاً انتشار یافته است) و در دو واحد درس بیان را جداگانه و مستقلاً تدریس فرمایند و در توضیح و تفسیر ابیات متن و تمرینات، به صورت تفصیلی دانشجویان را با رمز و راز صنایع بیانی آشنا سازند - خُذِ الْعِلْمَ مِنْ أَفْوَاهِ الرِّجَالِ - به طوری که کنجکاوی و علاقه آنان به زمینه‌های بحث تحریک شود. من گاهی به مناسبت فقط به یک مورد اشاره کرده‌ام حال آن که شرح بیت مفصل است. در ضمن بررسی تمرینات باید با تفصیل تمام صورت گیرد.

بی‌شک در پاره‌یی از بخش‌های این کتاب، جای تأمل و چون و چرا است، عاجزانه از همکاران گرامی و علاقه‌مندان به علم بیان انتظار دارم که نظریات اصلاحی خود را از طریق ناشر یا دانشکده ادبیات دانشگاه علامه طباطبائی - تهران، سعادت آباد - به اطلاع من برسانند.

در خاتمه از خانم پریسا کرم‌رضائی - که سال‌ها پیش در دانشکده نزد من بیان آموخت - تشکر می‌کنم که یادداشت‌های ارزشمند خود را برای تدوین بخش‌هایی از این کتاب (مثلاً ساختمان تشبیه مرکب) در اختیار من قرار داد.

سیروس شمیسا
تیرماه ۱۳۷۰